

Inge Lise Pedersen

JYSK OG TYSK – EN GAMMEL PROBLEMSTILLING I NY BELYSNING

Udgangspunktet for mine funderinger er det påfaldende forhold i dansk dialektforskning at stort set alle jyske særudviklinger regnes for hjemmegroede, og at man er meget mindre tilbøjelig til at bruge begrebet restitution som forklaring på jyske ord- eller bøjningsformer end på tilsvarende former i dialekterne på øerne. Dette traditionelle syn på de jyske dialekters hjemmegroethed blev så yderligere udfordret af Agnete Nesses doktorafhandling om den tyske påvirkning på sproget i Bergen (Nesse 2002). Nesse opregner fem sprogtræk som sandsynlige kandidater for tyskpåvirkning: *sin*-genitiv, infinitivmærket *te*, svagt præteritum på *-et*, genussammenfald og efterhængt bestemt artikel på navne (Nesse 2002:159). Flertallet af disse træk findes også i jyske dialekter, men der tilskrives de normalt ikke tysk influens.

Hvordan kan det være? Det er formentlig Carl 14. Johans skyld! Som bekendt blev han konge 1818, men allerede som svensk tronfølger fra 1810 var han aktiv i udenrigspolitikken. Han opgav ret hurtigt at få Finland tilbage og arbejdede på at få Norge i stedet. Det lykkedes. Men han nøjedes ikke med det. I 1813–14 foreslog han at Danmark skulle deles mellem Sverige og Preussen, øerne skulle gå til Sverige og Jylland til Preussen.

Denne deling blev senere underbygget sprogligt af Jacob Grimm, og det mener vi stadig vi skal argumentere imod i Danmark. Derfor er vi utilbøjelige til at indrømme at noget som helst jysk kan have noget med tysk at gøre.

Sådan lyder den korte version af historien.

1. *Dialektforskningens videnskabshistoriske placering*

Den lidt mere udførlige fortælling om dansk dialektforskningens blindhed for alt andet end hjemmegroede udviklinger i jysk kan berette om at dialektologien blev professionaliseret i en periode da nationalitetstænkningen stod stærkt. Det har præget terminologien. I Danmark som i Finland brugte man termen folkemål. Institut for Dansk Dialektforskning forgænger hed Udvalg for Folkemål, og det tidsskrift der blev udgivet fra 1927 hed *Danske Folkemål*, indtil det for et par år siden skiftede navn til *Danske Talesprog*.

Både folkeminder og folkemål har rod i nationalromantikken, der betragtede begge dele som udtryk for landalmuen, som blev anset for den mest oprindelige og ægte del af befolkningen. Det er ikke kun betegnelsen der bærer præg af dette, det går også dybt ind i indholdet som Agneta Lilja overbevisende har demonstreret på folkemindeområdet i sin doktorafhandling *Föreställningen om den ideala uppteckningen* (1996). I Danmark blev dette styrket af at det lykkedes bønderne i slutningen af 1800-tallet at brede det nationale bondeideal ud socialt og tage patent på at repræsentere folkeviljen, mens det i Sverige var arbejderbevægelsen der i 1920-erne erobrede folketanken i forbindelse med sin nye tale om 'folkhemmet'. Socialdemokrati og svenskhed blev en slags enhed i 1900-tallet, som bondebevægelse, grundtvigianisme og partiet Venstre blev formative for den danske nation hen imod 1900 (Claesson 2003:62, 72, 82, jf. Petterson 1994).

Folkemålene blev anset for at stå i direkte forbindelse med oldsproget og for at være mindre påvirket af fremmed indflydelse end standardsproget. Dermed var de det ideelle beskrivelsesobjekt for Junggrammatikken, som man kan kalde dialektforskningens anden rod. Organismetanken var fælles for den romantiske og junggrammatiske sprogbetragtning. Både jagten på folkets inderste og oprindeligste sjæl og på de undtagelsesløse lydlove førte til en overbetoning af det selvgroede og en tendens til at se væk fra dialektkontakt og sprogkontakt, og hvad dette måtte resultere i. Påvirkning på tværs, så at sige, var ikke nemt at udtrykke så længe det dominerende paradigme foretrak træet som billede på sprog og dialekters indbyrdes forhold. Den ene gren og kvist har jo kun forbindelse med den anden via den fælles rod. De klimatiske påvirkninger eller fremmedbestøvning hører ikke med til billedet.

Fra begyndelsen af 1940-årene blev dansk dialektforskning strukturalistisk, men det ændrede ikke på dette forhold, for heller ikke strukturalismen har let ved at give plads til kontakt og "blanding".

1.1 Om forholdet mellem jysk og tysk i dansk dialektforsknings etableringsfase

Dertil kommer så den specielle front der har gået mellem dansk og tysk siden 1848. Samme år som treårskrigen mellem Danmark og Preussen begyndte, udgav Jacob Grimm sin *Geschichte der deutschen Sprache*. I fortalen skriver Grimm bl.a. (i dansk oversættelse):

Når det store forbund er dannet, hvorfor skulle den stridige (jyske) halvø så ikke lægges til det faste land, hvad historie, natur og beliggenhed kræver; hvorfor skulle jyderne ikke vende tilbage til deres gamle forbindelse med anglerne og sachserne, og danerne vende tilbage til goterne (svenskerne). Så snart Tyskland reorganiserer sig, kan Danmark umuligt bestå som før (3. udgave bd. I:V-VI).

Altså: jysk og tysk ikke blot rimer, de hører også sammen sprogligt og historisk, og man bør drage politiske konsekvenser af dette.

Og Grimm nøjedes ikke med at skrive. Han var medlem af Nationalforsamlingen i Frankfurt og gjorde sig til talsmand for tyske anneksonskrav. I sproghistorien opstillede Grimm et kraftigt skel mellem øst- og vestdanske dialekter, først og fremmest på basis af forskellen mellem foransat og efterhængt artikel. Et synspunkt som Grimm ikke var ene om, det fandtes også hos danske sprogforskere fra 1700-tallet. Grimm tog dialektgrænsen mellem øsmål og jysk som udtryk for at Danmark rummede til forskellige folkeslag, jyderne og danerne. Delingen ville derfor være udtryk for en "tilbagevenden til tidligere tiders naturlige tilstand" (citeret efter Adriansen 1990:52).

Oprindelig var halvøen helt tysk eller germansk (hvilket udtryk De helst vil), også jydernes forfædre var ét blod med sachserne og kimbrerne. I tidens løb, jeg ved ikke præcist hvornår, brød danskerne ind og undertvang jyderne, og drev sachserne tilbage foran Elben. I det slesvigske bor danskerne, friserne, anglerne og sachserne mellem hinanden og næppe til at skille ad ... Men skrigende uret ville det ikke være, hvis 50.000 eller 100.000 dårligt dansk-talende kom under Tyskland, efter at Holsten og Slesvig i århundreder stod under den danske konge..(Grimm i brev til Rafn, citeret efter Adriansen 1990:56).

Dette er baggrunden for at sprogforskeren Kristen Jensen Lyngby efter treårskrigen blev sendt på optegnelsesrejser i Slesvig. Han skulle simpelthen bevise at de slesvigske dialekter og de lokale stednavne var nordiske, ikke tyske. Det kom der fremragende sprogforskning ud af. Baseret på en analyse først og fremmest af verberne leverede K. J. Lyngby en beskrivelse af de jyske dialekter der kan karakteriseres som præstrukturalistisk, og som markerer professionaliseringen af dansk dialektforskning (jf. Pedersen 1996:237ff.).

Men den stærke fremhævelse af at jysk ikke er en slags korrumpert tysk har langt op i tiden ført til, at man hellere søger forklaringer andre steder end

indrømmer at nogen som helst træk kunne have med tysk sprog- eller dialektkontakt at gøre.

2. Eksempler på direkte tyskpåvirkning

2.1 Låneord

Det betyder selvfølgelig ikke at alle former for påvirkning har været fornægtet. Det har altid været erkendt at der især i sønderjysk er mange tyske låneord ud over dem der har vundet indpas i standarddansk. Magda Nyberg har således kortlagt forekomsten af substantiviske tyske låneord i jyske dialekter (1988, 1989), og senest har Torben Arboe Andersen givet en oversigt over hvilke sagsgrupper de nedertyske låneord registreret i Feilbergs jyske ordbog fordeler sig på (Arboe Andersen 1995). Det fremgår klart af Magda Nybergs kort, der viser låneordsfrekvenser, at der er særlig mange tyske låneord i det vestlige Jylland, eller rettere at linjerne svinger mod nord i den vestlige del. Kun en del af de allersydligste øer, specielt Ærø, har lige så mange tyske låneord som det (syd)vestlige Jylland.

Det bør også nævnes at man i store dele af det sønderjyske dialektområde bruger *hvad* som relativpronomen, ganske som *wat* i nedertysk:

den ko hvad jeg købte 'den ko som jeg købte' (Vodder, Vestslesvig)
vor sprog, va vi ha snakket som börn, de forglæmmer æ aller 'vor sprog som vi har snakket som børn det glemmer jeg aldrig' (Tønder, Vestslesvig)
de penge hvad du vil have 'de penge som du vil have' (Angel, Mellemslesvig)

I subjektsfunktion bliver *hvad* udvidet med *der*:

så kom alle dem hvad der havde hjulpet 'så kom alle dem (som) der havde hjulpet' (Broager, Østlesvig)

Lån af funktionsord som dette er langt sjældnere end lån af indholdsord, og tyder på nær og langvarig kontakt.

Der er også en række andre kulturpåvirkninger sydfra der kan spores, fra byggeskik til madkultur, og grænselinjernes forløb i Vestjylland stemmer godt overens med at der har været megen nord-sydgående handel og anden kontakt i Vestjylland. Alle de væsentlige handelsveje gik nord-syd, og jyderne ønskede i 1846 at bygge en jernbane til Hamburg, så de kunne blive forbundet med Europa, snarere end at blive forbundet med den danske

hovedstad. De kom imidlertid ikke igennem med deres forslag hos regeringen og de nationalliberale i København, der stemplede dem som unationale (Frandsen 1998:39).

2.2 Semantisk ændring: pron. *sin* 'hans'

Ud over låneordsfrekvensen er der et enkelt sønderjysk træk som helt klart tilskrives tysk indflydelse. Det er betydningsindholdet og brugen af pronominet *sin* i sønderjysk. I sin meget grundige redegørelse for brugen af *sin* i jysk noterer Bent Jul Nielsen (efter at have konstateret at optegnerne har være meget forsømmelige med at nedfælde sætninger med reflexiv pronominalhenvisning til hunkønsvæsener) at *sin* nødig eller slet ikke bruges i betydningen 'hendes' i det sydlige Vestslesvig og Mellemslesvig (Jul Nielsen 1986:51 og kort 1-4). *Sin* betyder altså udelukkende 'hans' – ganske som tysk *sein*. Det hedder således *han er på vej til sit arbejde*, men *hun er på vej til hendes arbejde* 'han/hun er på vej til sit arbejde'.

Tilsvarende mønster for brugen af *hendes/sin* findes i omskrevet genitiv i Mellemslesvig, som i følgende eksempel: *et par kostbedere* (dvs. indbydere til bryllup), *en å hver side*, *en å æ brudgom sin* og *en å æ brud hendes*, dvs. *sin* er ikke kønsneutralt.

Plausibiliteten af henvisningen til tysk indflydelse styrkes af at man ligeledes i det sønderjyske område efter tysk mønster kan finde *sin* i ikke-reflexiv anvendelse, svarende til standarddansk *hans*, i eksempler som *det er sin søster* 'det er hans søster', *lag han kom hjem med dem var sine brødre alt kommen* 'da han kom hjem med dem var hans brødre allerede kommet'. Fra nogle punkter oplyses oven i købet at denne brug af *sin* var enerådende, ikke blot alternerende med *hans* (Jul Nielsen 1986:74-75, kort 17). Den er yderligere dokumenteret tidligt i Sydvestjylland, nemlig i Ribe Stadsret midt i 1400-tallet (Diderichsen 1939:29, 82).

Mens det er omdiskuteret om og i hvor høj grad brugen af omskrevet genitiv skyldes tysk indflydelse, anser Bent Jul Nielsen det for indiskutabelt at det er indflydelsen fra tysk der umuliggør brugen af *sin* som kønsneutralt pronomen i den sydlige del af det sønderjyske, og til gengæld muliggør brugen af *sin* i ikke-reflexiv anvendelse (Jul Nielsen 1986:61 og 74 m. henvisninger).

3. Eksempler på sandsynlig påvirkning

3.1 Sammensatte verber

I store dele af Sønderjylland (som Nordslesvig oftest kaldes i Danmark) siger man *vi skal ha tøjet udhængt, lampen blev nedtaget, Peter fik sig opsamlet*, mens det i resten af landet normalt hedder *vi skal ha tøjet hængt ud, lampen blev taget ned, og Peter fik samlet sig op*. Det minder jo unægtelig om almindelig tysk verbalbøjning og ordstilling, hvor adverbiet kommer før verbet i participium og objektet før infinittet (det kan også hedde *Nå har vi æ syssel gør'r* 'nu har vi gjort syslen', dvs. gjort aftenarbejde i stalden). Men Marie Bjerrum afviser dette med følgende ord:

At efterstillet participium og adverbium + participium skulle skyldes tysk påvirkning anser jeg for udelukket. I tysk er såvel usammensat som sammensat parte altid efterstillet, og at denne mekaniske efterstilling skulle indlånes for derefter ved interferens med den hjemlige foranstilling af partic. at udkrystallisere sig til det her skitserede system, anser jeg for usandsynligt (Bjerrum 1990:163).

Citatet er typisk ved kun at ville acceptere noget som tyskinflueret hvis resultatet af den eventuelle påvirkning er fuldstændig identisk med den tyske sprogform.

Jeg er ikke overbevist af det anførte argument. Dels er og bliver det påfaldende at vi lige netop i grænseområdet (og kun der) træffer noget der ligner den tyske sprogbrug så meget, dels skal man næppe forestille sig at påvirkningen har fundet sted på den postulerede måde.

Ruth King har argumenteret udførligt for at eksempler der tager sig ud som direkte syntaktiske lån meget vel kan forklares som leksikalske lån der har haft syntaktiske følger for det låntagende sprog (King 2000:149). King viser bl.a. at man i den franske dialekt på Prince Edward Island finder strandede præpositioner, et fænomen der ellers er uacceptabelt i romanske sprog, men at det ikke er resultat af direkte syntaktisk lån, men bygger på indlånte præpositionsforbindelser som *ender up, finder out, hanger around, slower down* (King 2000:142). De indlånte præpositioner kan også findes i forbindelse med verber af fransk oprindelse som *parler about, travailler out* i eksempler som *Quoi ce-qu'ils parlont about?* 'hvad taler de om'. Lignende eksempler med strandet præposition kan også findes hvor både verbum og præposition er af fransk oprindelse, og brugen af strandede præpositioner har bredt sig til udtryk hvis engelske ækvivalenter ikke ville være

acceptable, som *Quoi ce-que tu as parlé à Jean hier de?* ordret '*hvad det som du har talt til John i går om' 'hvad talte du om til John i går' (King 2000:143, 146).

Når man låner en leksikalsk størrelse, lånes den ikke nøgen, men så at sige iklædt sine syntaktiske egenskaber. I det låntagende sprog kan der ske en syntaktisk reanalyse, og i konsekvens af den en generalisering der kan føre til andre syntaktiske kombinationer end der eksisterede i det långivende sprog. Der kan som i eksemplet fra Prince Edward Island ske en forøgelse af anvendelsen af en vis forbindelse, eller der kan indføres restriktioner som ikke findes i det långivende sprog, som det (måske) er tilfældet med sammensatte verber i sønderjysk. Fælles for de to eksempler er at der kan være tale om et kontaktfænomen, selv om resultatet af kontakten ikke er at de to sprog bliver helt identiske på det aktuelle punkt.

3.2 Artikelforhold i vestjysk og frisisk

I det foregående har det drejet sig om jysk og (neder)tysk, men ude vestpå, hvor nord-sydforbindelsen har haft flest sproglige konsekvenser, at dømme efter dialektgeografien, er der også et andet sprog der blander sig: frisisk. Mens tysk på makroplanet har været det store og stærke sprog med (den rigtige) religion, og med kulturel, økonomisk og politisk magt, og man derfor kan forvente større indflydelse fra tysk både på standarddansk og på jyske dialekter end modsat, så er magtforholdet ikke helt så entydigt mellem dansk/jysk og frisisk. De nordfrisiske dialekter var således stærkt opsplittede og havde ikke støtte fra noget standardsprog, ligesom der ikke var nogen frisisk statsdannelse, men på den anden side var friserne for eksempel på Amrum og Föhr mere velsituerede end deres danske naboer, og i lange periode var der mange vest- og sønderjyder der havde (sæson)arbejde hos friserne.

Man må derfor også forvente at der findes konvergens mellem nordfrisisk og syd- og vestjysk, men hvilken dialekt konvergerer med hvilken?

Et lighedspunkt mellem nordfrisisk og syd- og vestjysk er at der er to bestemte artikler. Vestjysk har som det eneste område i Norden foransat artikel. Det hedder altså *æ mand, æ kone, æ hus* 'manden, konen, huset', og ligeledes *æ mænd, æ koner, æ huse* 'mændene, konerne, husene', men foran adjektiv + substantiv anvendes i visse tilfælde *æ*, i andre *den, de/dem*, afhængigt af forholdet mellem adjektiv og substantiv. Det kan for eksempel hedde *æ sorte øg* 'den sorte hest', hvis adjektivet er en bestemmelse til substantivet og sammen med det danner et nyt begreb, mens det hedder *den sorte øg*, hvis substantivet er en bestemmelse til adjektivet (Ejkskjær 1992:9),

eller med Lars-Olof Delsing's analyse: *den* bruges i nominalfraser med anaforisk reference, *æ* i helheder med deiktisk reference (Delsing 1993:123). Ifølge Ebert forholder det sig på samme måde med artiklerne *a* og *de* i dialekten på Föhr: når en nominalfrase har anaforisk reference, bruges artiklen *de*, mens *a* bruges ved deiktisk reference (Ebert 1971:82f.).

Inger Ejsskjær's artikel rummer en grundig redegørelse for denne artikelbrugs udbredelse og mange eksempler på brugen, men hun er ikke inde på dens oprindelse, endsiige forholdet til de frisiske artikler.

Dette diskuteres derimod i nogle ældre arbejder (Schütte 1922, Selmer 1926, Löfstedt 1964). Selmer slutter sine overvejelser med ordene: „Meiner Meinung nach bleibt uns nur der Ausweg offen, mit der Möglichkeit zu rechnen, dass der a-Artikel eine jütländisch-dänische Entlehnung sein kann“ (Selmer 1926:104). Baggrunden for hans synspunkt er at Föhr kom under dansk herredømme 1435, og at der med udskiftningen fra 1770erne blev mangel på arbejdskraft, og denne skaffede man fra Syd- og Vestjylland, og så skulle man angiveligt have talt dansk med disse tjenestefolk. Ernst Löfstedt gør med rette opmærksom på at man ikke ville forvente at en sådan arbejdskontakt skulle føre til ændringer i dialekten på Föhr (Löfstedt 1964:181). Jeg kunne tilføje at man snarere ville forvente at de jyske sæsonarbejderes dialekt blev påvirket, men spørgsmålet er om deres antal var stort nok til at de vestjyske dialekter i almindelighed også blev påvirket. Det tør jeg ikke udtale mig om, da den kortlægning af vestjysk arbejds migration som har fundet sted ikke omfatter de frisiske øer, men kun fastlandet og de nordligere øer, såsom Rømø (Linde 1993).

Det står imidlertid fast at mens Østjylland byder på en kraftig dialektopsplitning, finder vi mod vest et stort sammenhængende dialektområde med ganske gradvis overgang fra grænsen i syd til Thy nord for Limfjorden, dvs. langs hele vestkysten. Det er nærliggende at se dette store sammenhængende dialektområde som resultat af horisontal konvergens (jf. Auer og Hinskens 1996). Spørgsmålet er om nordfrisisk hører med til dette dialektkontinuum. Og nedertysk?

4. Nivellering og forenkling som følge af dialektkontakt/sprogkontakt?

De sprog der har været i kontakt med hinanden i det sønderjyske grænseland er nært beslægtede. Både dansk, frisisk og tysk er germanske sprog og både genetisk og strukturelt beslægtede. Slægtskabet bliver endnu tydeligere når man går fra standardsprogene til de lokale talesprog. Der er ikke nogen skarp grænse mellem dansk og tysk. Det er på mange måder et dialektkontinuum vi har for os, og dermed nok et eksempel på

dialektkontakt snarere end sprogkontakt. Det er ikke noget nyt fænomen, forholdet mellem nedertysk og de skandinaviske sprog i senmiddelalderen bør ifølge Braunmüller og flere betragtes på samme måde (Braunmüller og Diercks 1993, Braunmüller 1995).

Hvis man regner kontakten mellem jysk og tysk for dialektkontakt, er det helt andre ting end direkte påvirkning man skal rette opmærksomheden mod, først og fremmest nivellering og forenkling. Et muligt eksempel herpå er:

4.1 Monoftongering af sekundære diftonger

Næsten alle danske dialekter er karakteriseret ved at have udviklet sekundære diftonger af de lange mellemhøje vokaler, *e*, *ø*, *o*. Sønderjylland (og Bornholm) udgør en undtagelse. Sådan har det ikke altid været. I den middelalderlige Flensborg Stadsret er hvad man kunne kalde den sædvanlige nørrejyske diftongering således bevidnet i former som *ien* 'en', *bien* 'ben' (Brøndum-Nielsen 1950:363). Man kan ligeledes finde rester af kortdiftonger, dvs. *je* og *vo* for gammelt langt *e* og *o* i stednavne som *Jested*, *Vonsbæk*, *Vonsild* og formentlig i appellativet *-vorn*, og i den allerøstligste del af Sønderjylland på øen Als, og i det sydligere Fjorde i Mellemslesvig træffer vi også diftonger i de traditionelle dialekter. I resten af Sønderjylland realiseres langt *e*, *ø*, *o* som *ej*, *øj*, *ow*, dvs. det er strengt taget en tilsnigelse at hævde at der ikke er diftonger i dette område, men det er en anden type (lukkende, ikke åbnende) og der er ingen strukturel modsætning mellem *e*: og *ej* osv., hvor vi i det øvrige land har fonematisk modsætning mellem *e*: og *ie*, *ø*: og *ye* og så fremdeles.

I Niels Åge Nielsens bog *De jyske dialekter* forklares de sønderjyske forhold med at "den samme udvikling [som i Nørrejylland] har været på vej her, men den er så blevet standset" (Nielsen 1959:53). Når man sammenholder den dialektgeografiske situation (diftonger i yderområdet) med stednavnene og de gamle skriveformer, der tydeligt viser at der dengang var diftong i en række ord, virker Niels Åge Nielsens forklaring ikke overbevisende.

Mere sandsynligt er det at diftongerne er erstattet med monoftonger som led i en forenklingsproces, fremmet af kontaktsituationen og formodentlig støttet af at naboladialekten, nedertysk, også har monoftonger korresponderende med højtyske diftonger, dvs. *been* 'ben', ikke *Bein*, *huus* 'hus', ikke *Haus* osv.

5. Sønderjyske købstaddialekter

Betydeligt flere forenklinger finder vi i de sønderjyske købstaddialekter. Ifølge de gamle dialektologer var købstaddialekterne stort set afgået ved døden i Danmark da dialektforskningen begyndte midt i 1800-tallet, kun de sønderjyske bydialekter har vi et vist indtryk af (Flensborg var dog på dette tidspunkt blevet overvejende tysksproget). Mest udførligt er Åbenrådialekten beskrevet (Olsen 1949). Karakteristisk nok fremhæves det i denne beskrivelse at

det tyske Sprog, saavel Højtysk som Plattysk, har næppe haft Indflydelse på Lydsystemet...Derimod har baade Højtysk og Plattysk præget Sproget ved Laaneord...Forklaringen paa Bymaalenes Egenart maa søges andetsteds. Først og fremmest er Bybefolkningen mere sammensat end Landbefolkningen; den rummer Tilflyttere fra forskellige Egne med hver sin Dialekt, der ved Tilpasning efter hverandre faar deres Sprog tilslæbet, saa de finere Nuanceringer forsvinder. Desuden har Byernes Funktion som Handelscentre virket nivellerende paa deres Sprog (Olsen 1949:33).

Beskrivelsen af Åbenrå bymål stammer fra den danske strukturalismes glansperiode, men den foregriber på flere punkter Peter Trudgills analyser af dialektkontakt og koineisering (Trudgill 1986), ja selv terminologien er foregrebet med udtrykket "nivellerende" (dvs. levelling). Men lige så veludviklet sansen er for betydningen af kontakten mellem de danske dialekter der mødtes i købstæderne, lige så afvisende er forfatteren over for at tilskrive kontakten med tysk nogen betydning.

5.1 Sprogtilstanden i købstæderne

Det er ofte blevet påstået fra dansk side at man ikke forstod tysk, heller ikke nedertysk, i Nordslesvig, men Anders Bjerrum påpeger at byhistorikerne Ludwig Andresen og Th. Achelis har bevist at "Evnens til at forstaa og tale det nedertyske Sprog var meget udbredt i de nordslesvigske Købstæder i 16. og 17. Aarhundrede" (Bjerrum 1944:447). Derimod protesterede man i Tønder da man omkring 1630 fik en præst der begyndte at prædike på højtysk. Borgmester og råd bad ham om at benytte "die Sechsische Sprache" som var mere forståeligt for "denne enfoldige Menighed" – og præsten fulgte henstillingen.

Nedertysk var religionens og dannelsens sprog, kun fromessen blev holdt på dansk i de nordslesvigske købstæder "for de mange Danskeres Skyld, som fornemmelig findes blandt Tjenestefolkene". Med danskere menes folk fra kongeriget, Slesvig hørte under den danske konge, men var et hertugdømme, og blev administreret særskilt og på tysk, først nedertysk senere højtysk. Tysk var således den boglige kulturs sprog, og det var også handelssproget. De fleste handelsforbindelser gik sydpå, og de unge købmænd rejste mod syd på deres uddannelsesrejser. Dansk, i form af den lokale bydialekt, var derimod hjemmesproget de fleste steder.

5.2 Sprogbrugen i Tønder

Den sproglige situation i Tønder i 1600-tallet som Anders Bjerrum beskriver den, må kategoriseres som diglossi (Bjerrum 1944:447ff.). Midt i 1700-tallet berettes at "det gemene folk" i Tønder taler en blanding af frisisk, dansk og tysk som en tysker slet ikke og en danske kun med møje forstår. Og andenpræsten noterede 1758 at de fleste taler begge sprog, men det danske er "nach der Kenner Urtheil und Geschmack nur schlecht und ziemlich verdorben" (Bjerrum 1944: 455). Første halvdel af 1800-tallet er situationen uændret. Til trods for at skoleundervisningen er tysk oplyses at det danske sprog er fremherskende i det daglige liv.

Efter treårskrigen (1848-1850) fik Tønder blandet dansk og tysk rets-, administrations- og kirkesprog og dansk skolesprog, hvad der vakte stor utilfredshed hos de fleste tøndringer. Borgerne begrundede deres ønske om tysk skolesprog med at det daglige sprog ganske vist til dels var dansk, men det tyske sprog var nødvendigt. Tønder havde mest kontakt sydpå, og tysk var de dannedes sprog, dvs. både materielle og åndelige forhold krævede kendskab til tysk, og forældrene ønskede at børnene blev oplært i tysk.

Dialektologen K.J.Lyngby skriver i 1857 "Da jeg var kommen til Tønder, gennemvandrede jeg gaderne og følte mig trykkende til mode ved at se husene på tysk manér vende enden til. Det viste sig imidlertid, at der taltes dansk på gæstgiverstedet, hvor jeg var kommen. Og efterhånden viste det sig at byen var aldeles dansk i sprog, skönt den gærne vil bevare en tysk overflade (comédieplakater på tysk) ellers gå "'Tyskerne' ikke derhen" (Bjerrum 1944:456-457).

Men i 1861 skriver andenpræsten at i det daglige liv er dansk fremherskende, "som tales i en ejendommelig Dialekt, meget blandet med tyske Ord", og andetsteds skriver han "I nogle Hjem tales ogsaa Tysk, i det mindste med Børnene" (Bjerrum 1944:457). Man begyndte altså at opdrage børnene på tysk, efter at den danske stat havde gennemtruffet at

skolesproget skulle være dansk, fordi byen var dansksproget – måske netop fordi de ikke længere lærte tysk i skolen. I 1864 blev Slesvig afstået til Tyskland, og tysk gik frem, vel at mærke højtysk. I slutningen af 1800-tallet var gadesproget blevet højtysk, mens nedertysk næsten ikke hørtes, og de fleste var formentlig tosprogede. Efter genforeningen med Danmark 1920 var der stadig udbredt tosprogethed, men fra nu af var hele administrationen dansk, mens man på skoleområdet kunne vælge mellem dansk og tysk.

Tønderdialekten fra begyndelsen af 1900-tallet er karakteriseret ved et meget stort antal låneord, som dog altid er morfologisk integrerede med danske bøjningsendelser. Der findes enkelte eksempler på at ordet har både dansk og tysk endelse, mest påfaldende er *jungenser* 'dreng' med tredobbelt pluralis: højtysk *-en*, nedertysk *-s* og dansk *-er*. Denne form er for længst gået af brug. Et andet påfaldende træk er tiernes navne fra 50 til 90: *føftig, søstig, søventig, tachentig, negentig*, mens de mindre tal alle havde danske betegnelser. Forklaringen er formentlig at nedertysk var handelssproget.

Af forenklinger skal nævnes at mens landdialekterne i Slesvig har modsætning mellem *n* og palataliseret *n*, og mellem *l* og palataliseret *l*, svarende til enkelt *l* og *n*, henholdsvis *ld*, *nd* i skriften, så findes kun *n* og *l* i tønderdialekten. Endvidere at diftongerne *æj* og *aj* er faldet sammen, dvs. *sted* og *stad* udtales begge *staj*.

5.3 Åbenrådialekten

Der foreligger ikke en tilsvarende undersøgelse af sprogbrugen i nogen af de andre nordslesvigske købstæder, men indberetningerne fra 1700- og 1800-tallet (også de tyske) opgiver at der i Haderslev, Åbenrå og Sønderborg tales "pur Dänisch", hvad det så end betyder. Som i de andre købstæder i landsdelen var forvaltningssproget og kirkesproget (og dermed også skolesproget) nedertysk indtil ca. 1600, derefter højtysk indtil 1851, og igen tysk i stigende grad i perioden 1864–1920. Tysk havde imidlertid ikke så stærk en stilling i byerne på østkysten som i Tønder, og der var (betinget af beliggenheden) stærkere kontakt med kongeriget, bl.a. også med Fyn og de sydfynske øer. Det bør også nævnes at Åbenrå i lange perioder var en udpræget søfartsby, med de muligheder for kontakt også med fjernere steder og sprog som følger deraf.

Det mest karakteristiske ved netop dialekten i Åbenrå er de mange sammenfald, især af diftonger, sammenlignet med oplandets dialekter, de er ikke som i Tønder begrænset til *n/nd* og *l/ld* samt *æj* og *aj*. Mens man i Rise lige uden for Åbenrå skelner mellem vokalkvaliteten i *høj* 'høj' og *båj* 'bud'

falder de sammen i *høj*, *båj* i bydialekten. Endnu mere påfaldende er at ordene *skov*, *navn*, *søvn* og *ræv* alle udtales med diftongen *aw*, mens omegnen har fire forskellige diftonger.

Disse bymålstræk er strengt taget ikke mærkelige. Der er i alle tilfælde tale om den type forenkling og nivellering der typisk finder sted hvor der er megen voksen dialektkontakt, såsom i byer i hastig vækst (Trudgill 1994:18ff.). I den ovenfor citerede beskrivelse af åbenrådialekten søges hovedforklaringen da også i bybefolkningens sammensathed, og "Byboernes almindelige Trang til ogsaa ved deres Sprog at adskille sig fra Landboerne" (Olsen 1949:34). Jeg er ikke ude på at benægte disse forholds indflydelse, det er jo netop faktorer der almindeligvis tillægges betydning for udvikling af sproget i nye byer og byer i hastig vækst. Problemet er at Tønder og Åbenrå er forblevet små byer og ikke på noget tidspunkt ser ud til at være vokset dramatisk. Befolkningstallene ser således ud.

	Tønder	Åbenrå
1640		1.750 (ca.)
1748		2.701
1801		2.834
1860	3.216	5.133
1885	3.576	
1890		5.361
1910	4.807	7.769
1930	5.728	8.817

Væksten i begge byer er relativt jævn, og det er problematisk om der på noget tidspunkt har været så mange der på en gang har skullet tilegne sig den lokale dialekt som voksen, at det har fået afgørende indflydelse på dialekten. I 1801 boede næsten 80 % uden for byerne i Danmark (kongeriget), hertugdømmet Slesvig var nok en anelse mere urbaniseret, men det var Flensborg der var storstaden (i perioder den næststørste by i det danske rige). I betragtning af de to omhandlede byers beskedne størrelse og det rigelige opland er langt de fleste tilflyttere kommet fra de omgivende landsogne, sådan er mønstret for alle de mindre byer (Frandsen 1989). Tilmed ved vi at de jyske byer langt op i tiden var langt mere lokalt prægede end de sjællandske, og de sønderjyske har efter alt at dømme lignet de nørrejyske (Degn 1978:105ff.).

Man kan derfor spørge sig selv om den ret vidtgående nivellering og forenkling i de sønderjyske bymål mon skulle have noget at gøre med at disse byer har haft livlig kontakt med nedertysk, senere også højtysk tale- og skriftsprog.

Det særlige ved de sønderjyske købstæder har været tilstedeværelsen af først nedertysk, senere højtysk, og i Tønder også frisisk. Ikke nødvendigvis

som modersmål for nogen stor del af købstadbefolkningen, men som handels- og kultursprog, dvs. inden for domæner som må formodes at have stor betydning for borgernes selvopfattelse som netop borgere, og dermed forskellige fra den omgivende bondebefolkning.

Bortset fra den betydeligt større frekvens af tyske låneord (herunder så påfaldende ord som tierne fra 50–90 som tidligere nævnt), har der ikke været nævneværdig tilbøjelighed til at mene at udviklingen kunne være resultat af kontakt med (neder)tysk. Jeg finder at den udvidede dialektkontakt i disse byer, både omfattende danske og tyske (og i visse tilfælde frisiske) dialekter er af væsentlig betydning for at forstå deres særlige udvikling.

6. Københavnerperspektivet

Når der har været så ringe tilbøjelighed til at anlægge et kontaktperspektiv på de jyske dialekter i det hele, kan det også hænge sammen med at de er blevet set i hvad man kunne kalde et københavnerperspektiv. Jylland omtales ofte som ”det mørke Jylland”, det blev anset for et mørkt kontinent, og var langt op i 1800-tallet et terra incognita (se for eksempel Frandsen 1995:81ff.). København blev anset for rigets centrum og Jylland, specielt Vestjylland, var beliggende i periferien. En uoplyst og udannet befolkning hvis måde at udnytte resurserne på blev anset for forældet og tilbagestående (ikke moderne fuldtids landmænd men bønder med binæringer) i en ukendt, perifert beliggende del af riget kunne man ikke tiltro livlig forbindelse med nabolandene og nabosprogene, og deres talesprog måtte anses for at være tilbagestående og rent lokalt, snarere end moderne og præget af kontakt.

Op gennem 90'erne har bl.a. en række vestjyske museumsfolk gjort opmærksom på at dette billede afspejler københavnerens forestillinger snarere end virkeligheden, og de har peget på at gennem store dele af den tidlige historie har Vestjylland snarere været at betragte som centralt beliggende og Østdanmark som marginal.

I senmiddelalderen og tidlig moderne tid var Vestjylland allerede involveret i en markedsøkonomi. Det forhold at landsdelen ikke var domineret af købstæder som Østjylland og øerne var det, betød at der var megen handel mellem bønderne, og fra omkring 1460 omfattende studehandel med Holland og Tyskland (Poulsen 1993:37,48). Overgangen til markedsøkonomi var tidligere blandt jyske bønder end på øerne, og med den en mere udbredt skrivekundskab. Nogle af de ældste bondedagbøger vi kender i Danmark er fra Slesvig, den allerældste fra Fladsten nær Åbenrå begynder 1592 og er ført dels på dansk, dels på nedertysk. Dansk er brugt til

de familiære optegnelser, mens nedertysk bruges til regnskabsoptegnelser (Poulsen og Hansen 1994:24). Disse handelsbønder har altså været tosprogede, måske i form af diglossi (jf. beskrivelsen af Tønder).

Op gennem 1600 og 1700-årene fortsatte den livlige kontakt mellem Vestjylland og Amsterdam, bl.a. kan man finde over 600 personer fra Holstebro og Ringkøbing (som hver for sig kun havde ca. 500 indbyggere) som indgår ægteskab i Amsterdam (Graugaard 1998:127). Studehandlen fortsatte også i 1700 og 1800-tallet, og alt dette betød tilsammen at der udviklede sig en anden og mere selvstændig type bønder end den typiske fæstebonde på de federe egne østpå, der kunne være noget af en hjemmefødning. Den vestjyske bonde var mere udfarende, en iværksætter og med forkærlighed for handel – oprindeligt ud af den bitre nødvendighed på grund af den karrige jord.

Det billede af Vest- og Sønderjylland, og af vest- og sønderjyder, der kan lægges af de mange små brikker der her er samlet sammen, står i en vis modsætning til det gængse billede af dialekttalere. Den typiske danske dialekttalende bonde skildres normalt først som fæstebonden som han især fandtes i Østjylland og på øerne, senere som andelsbonden der ikke havde behov for binæringer såsom handel, eller for sæsonarbejde andre steder. Det er en stationær og meget lokalt orienteret bonde. Dette billede krakelerer i mødet med den vest- og sønderjyske virkelighed.

Dertil kommer at netop de jyske dialekter har skullet legitimere de nationalliberale politikeres territoriale fordringer. Eftersom det er blevet påvist af bl.a. Anders Bjerrum og Troels Fink, og udførligt dokumenteret af H.V.Gregersen (sammenfatning Gregersen 1974:352f.), at fremvæksten af den moderne nationale identitet i 1800-tallet fulgte kirke- og skolesproget, dvs. kultursproget, ikke dagligsproget, var det måske på tide at lette jyderne for den nationale byrde. Det ville også føre til at vi ville blive bedre til, om ikke at forklare så dog at forstå, både jysk og tysk og samspillet imellem dem.

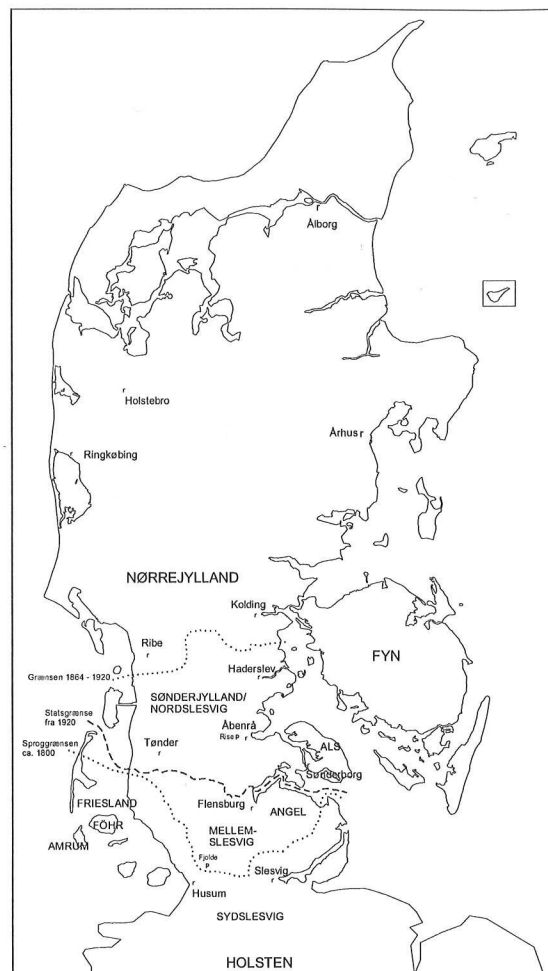
Litteratur

- Adriansen, Inge 1990 Fædrelandet, Folkeminderne og Modersmålet. Sønderborg: Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt.
- Arboe Andersen, Torben 1995 Niederdeutsche Lehnwörter in jütischen (westdänischen) Dialekten, i Kurt Braunnüller (Hrsg.) *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen* II. Heidelberg:Universitätsverlag C. Winter:181–224.
- Auer, Peter og Frans Hinskens 1996 The convergence and divergence of dialects in Europe. *Sociolinguistica* 10: 1–30.

- Bjerrum, Anders 1944 Folkesproget i Tønder gennem Tiderne, i *Tønder gennem Tiderne*. Skrifter udgivet af Historisk samfund for Sønderjylland: 440-464.
- Bjerrum, Marie 1990 Nogle ordstillingsfænomener i Felstedmålet. *Danske Folkemål* 32:154-163.
- Braunmüller, Kurt und Willy Diercks (Hrsg.) 1993 *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen* I. Heidelberg:Universitätsverlag C. Winter.
- Braunmüller, Kurt (Hrsg.) 1995 *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen* II. Heidelberg:Universitätsverlag C. Winter.
- Brøndum-Nielsen, Johs. 1950 *Gammeldansk Grammatik* bd. 1. København:J.H.Schultz Forlag.
- Claesson, Urban 2003 Grundtvig, Bonderørelse och folkkyrka. En historisk jämförelse mellan Danmark och Sverige, i Hanne Sanders og Ole Vind (red.) *Grundtvig – Nyckeln till det Danska?* Göteborg/Stockholm:Makadam Förlag:60-90.
- Degn, Ole 1978 *Urbanisering og industrialisering. En forskningsoversigt*. København:Akademisk forlag.
- Delsing, Lars-Olof 1993 *The Internal Structure of Noun Phrases in the Scandinavian Languages. A Comparative Study*. Lund:Department of Scandinavian Languages, Lund.
- Diderichsen, Paul 1938-39 Om Pronominerne SIG og SIN. *Acta Philologica Scandinavica* 13:1-95.
- Ebert, K.H. 1971 *Referenz, Sprechsituation und die bestimmten Artikel in einem Nordfriesischen Dialekt*. Bredstedt.
- Ejlskjær, Inger 1987 Adjektivernes bestemte artikel i vest- og sønderjysk. *Danske Folkemål* 34:2-44.
- Frandsen, Allan 1989 Fra land til by. En undersøgelse af landboers tilflytning til Århus ved midten af 1800-tallet. *Bol og By*, 1:7-47.
- Frandsen, Sten Bo 1995 *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshisotrien 1814-64*. Århus:Aarhus Universitetsforlag.
- Frandsen, Sten Bo 1998 *Jutland as a Region*, i Ellen Damgaard, Mette Guldborg og Poul Holm (red.) *A North sea Region. West Jutland and the World, II*. Esbjerg:Fiskeri- og Søfartsmuseets studieserie:33-46.
- Graugaard, Esben 1998 The Dutch Connection – Demographic and Economic Connections between Holstebro and Amsterdam, 1600-1800, i Ellen Damgaard, Mette Guldborg og Poul Holm (red.) *A North sea Region. West Jutland and the World, II*. Esbjerg:Fiskeri- og Søfartsmuseets studieserie:121-134.
- Gregersen, H.V. 1974 *Plattysk i Sønderjylland*. Odense:Odense Universitetsforlag.
- Grimm, Jacob 1848 *Geschichte der deutschen Sprache*.
- King, Ruth 2000 *The Lexical Basis of Grammatical Borrowing*. Amsterdam /Philadelphia:John Benjamins.
- Lilja, Agneta 1996 Föreställningen om den ideala uppteckningen. Uppsala:
- Linde, Kirsten 1993 West Jutland Work Migrations during the Nineteenth Century, i Mette Guldborg, Poul Holm og Per Kristian Madsen (red.) *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg:Fiskeri- og Søfartsmuseets studieserie: 203-218.
- Löfstedt, Ernst 1964 *Zum bestimmten Artikel in den Inselnordfriesischen Mundarten von Föhr und Amrum*. Studia Germanistica Uppsaliensia. Uppsala.
- Nielsen, Bent Jul 1986 Om pronominet sin i jysk. *Danske Folkemål* 28:41-102
- Nielsen, Niels Åge 1959 De jyske Dialekter. København:Gyldendal.

- Nyberg, Magda 1988 Tyske låneord i sønderjysk. [= Dialektstudier V]. København:C.A.Reitzel.
- Nyberg, Magda 1989 Lehnwörter – besonders aus dem Niederdeutschen – im Südjütländischen und ihre geographische Verbreitung im dänischen Dialektgebiet, i K. Hyldgaard-Jensen et al. (red.) *Niederdeutsch in Skandinavien* II. Berlin:Erich Schmidt Verlag:193-209.
- Olsen, Karen Marie 1949 Synchronisk Beskrivelse af Aabenraa Bymaal. *Danske Folkemål* 16:1-66.
- Pedersen, Inge Lise 1996 Dialektforskningen i Danmark med særligt henblik på forholdet til strukturalisme og sociolingvistik, i Carol Henriksen et al. (eds.) *Studies in the development of linguistics in Denmark, Finland, Iceland, Norway and Sweden*. Oslo:Novus:237-271.
- Pedersen, Inge Lise 2000 Hvad er forklaringen på forklaringerne?, i *Studier i svensk sprogshistorie* 5. Umeå:Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk vid Umeå universitet:1-24.
- Pedersen, Inge Lise 2000 Urban and Rural dialects of Slesvig: political boundaries in the millennial retreat of Danish in Slesvig. *International Journal of the Sociology of Language* 145:131-151.
- Pettersson, Gertrud 1994 Vart tog folket vägen? i *Språkbruk, grammatik och språkförändring. En festskrift till Ulf Teleman*. Lund:Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet:325-336.
- Poulsen, Bjørn 1993 Late Medieval and Early Modern Peasants of West Jutland and their Markets, i Mette Guldborg, Poul Holm og Per Kristian Madsen (red.) *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg:Fiskeri- og Søfartsmuseets studieserie: 37-52.
- Poulsen, Bjørn og Inger Biehl Hansen (eds.) 1994 *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809*. Kerteminde:Landbohistorisk Selskab.
- Schütte, Gudmund 1922 *Jysk og østdansk Artikelbrug*. København.
- Selmer, Ernst W. 1926 *Über den Gebrauch des bestimmten Artikels im Nordfriesischen*. Oslo: Skrifter Norske Videnskabs akademi.
- Trudgill, Peter 1986 *Dialects in Contact*. Oxford:Blackwell.
- Trudgill, Peter 1994 Language contact and dialect contact in Linguistic Change, i Ulla-Britt Kotsinas & John Helgander (utg.) *Dialektkontakt, språkkontakt och språkförändring i Norden*. Stockholm:Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms Universitet. MINS 40:13-22.

German and Jutland dialect: an old issue in a new light

The Jutland dialects display a number of characteristics that are likely to be explained through language or dialect contact: With (Low) German in examples like *what* as a relative pronoun and possessive pronoun *sin* referring to males only. With Frisian in the distinction between an anaphoric definite article *de* and a deictic one, *a*. Markedly simplified and levelled urban dialects in Schleswig might also be due to the Danish-German contact.

Dialectologists have not made much use of language/dialect contact to explain these phenomena. One reason might be that dialectology is rooted in the national romantic period, a contributory factor that Jutland dialects have been seen in a Copenhagen perspective, i.e. as peripheral, in spite of the fact that for centuries Jutland was a more central part of the country than was Copenhagen.